

राष्ट्रीय एकात्मता आणि भाषा धोरणे नरसिंग अप्पासाहेब कदम

प्रोफेसर छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18333150>

ABSTRACT:

भारत हा बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक देश आहे. भारतात भाषावार प्रांतरचना झालेली आहे. भारतीय संस्कृती ही विविधतेने नटलेली आहे. विविध धर्म, भाषा, कला, संगीत, नृत्य, सण आणि परंपरा यांचा संगम या संस्कृतीमध्ये झालेला आहे. या संस्कृतीमध्ये विविधतेतून एकतेचे दर्शन घडवले जाते. हे दर्शन धर्म, अध्यात्म, कला आणि चालीरीतीद्वारे घडते. सिंधू संस्कृतीपासून तिचा प्रवास सुरू झालेला आहे. पुढे तो अनेक प्रादेशिक आणि भाषिक वैविध्यांनी समृद्ध झालेला आहे. अशा या विविधतेने नटलेल्या देशामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्याचे काम सातत्याने केले जाते. भाषा, धर्म आणि संस्कृती आणि प्रादेशिक पार्श्वभूमीचे लोक एकत्र येऊन आपण एक आहोत याचे अनुभव घेताना दिसतात.

भारतामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता राहायला हवी यावर अनेक अभ्यासकांनी मते मांडली. अनेक समाजसेवकांनी त्यावर कार्य केले. असे करण्याचे कारण म्हणजे एकात्मतेमध्ये सुख, समृद्धी आणि विकास दडलेला आहे. तो कायम राहावा व पुढे त्यात वाढ व्हावी या भूमिकेतून एकात्मता बळावत गेली. राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्व त्यांना का वाटले? तर त्याचे कारण म्हणजे त्यामुळे राष्ट्र मजबूत होते. देशाच्या संरक्षणासाठी आणि विकासासाठी त्याचा प्रभावीपणे वापर केला जातो. त्यामुळे सामाजिक सलोखा राखला जातो. सामाजिक सलोखा व्यवस्थित राखला तर संघर्ष टाळता येतो. राष्ट्र जर एकसंध असेल तर बाह्य धोक्यापासून सुटका मिळते. त्यांच्याशी संघर्ष मोठ्या प्रमाणात होणार नाही. जेव्हा संघर्ष, मतभेद कमी होतात, तेव्हा विकासाची दारे खुली होतात. जेव्हा विकास व्हायला लागतो तेव्हा भारत देश समृद्धशाली बनतो.

KEYWORDS:

भारतीय भाषेतील विविधता, एकात्मता आणि मातृभाषेचे महत्त्व.

प्रस्तावना:

भारतामध्ये भाषिक विविधता आहे. सद्यस्थितीमध्ये भारतातील शालेय शिक्षणामध्ये त्रिभाषासूत्र राबवण्याचा प्रयत्न चालू झालेला आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार अमुलाग्र बदल केले जात आहेत. भाषा धोरण विविधतेचा आदर करून राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचा प्रयत्न करते. ज्यात हिंदी राजभाषा असली तरी इंग्रजीचा वापर, प्रादेशिक भाषांना प्रोत्साहन आणि अल्पसंख्याकांच्या भाषांचे संरक्षण यावर भर असतो. यातून राष्ट्रभाषेचा आग्रह आणि भाषिक बहुलता जपण्याचे व त्यांना बांधण्याचे काम केले जाते. जी भाषा धोरणे आणि त्यांनी काही नियमावली आखली, त्याला योग्य दिशा दिली. यामुळे शासकीय व्यवहारामध्ये भाषेचा वापर योग्य प्रकारे होतो. शिक्षणाच्या माध्यमात त्याचा वापर, न्यायव्यवस्था व प्रशासनात योग्य वापर आणि भाषिक हक्कांचे संरक्षण होते.

या सर्वांसाठी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मातृभाषेचे संवर्धन होय. मग मातृभाषा म्हणजे नेमके काय? असा प्रश्न आपल्याला पडतो. मातृभाषा म्हणजे आई बोलते ती भाषा नव्हे, तर मुलाने जन्मल्यापासून घरी, शेजारी, मित्रांकरवी, नातलगांकडून ऐकलेली व अनुभवलेली पहिली भाषा. याच भाषेमुळे मूल विचार करायला, भावना व्यक्त करायला आणि जग समजून घ्यायला सुरुवात करते. जेव्हा मुलांना गणित, विज्ञान किंवा राज्यशास्त्र अशा विषयांच्या संकल्पना अपरिचित भाषेतून शिकवल्या जातात, तेव्हा त्यांना भाषा आणि संकल्पना अशा दोन अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो. त्यांचे मन एकाच वेळी 'भाषांतर करणे' आणि 'समजून घेणे' या दोन पातळींवरून चालते. जर अगोदर मातृभाषेतून शिक्षण दिले तर त्यांना या समस्यांना तोंड द्यावे लागत नाही. त्याला त्याचा मूळ अर्थ, संकल्पना माहित असते. म्हणून तो इतर भाषेतले ऐकतानाच सर्व समजून घेतो. माणूस प्रथम ज्या भाषेत विचार करायला शिकतो तीच त्यांची मायभाषा असते. मायभाषेतील शब्दांमुळे अनुभवातून भावार्थ, संकल्पना स्पष्ट झालेल्या असतात. त्यामुळे 'गायन' म्हटले की त्याचा सर्व भावार्थ, पार्श्वभूमी लागलीच लक्षात येते. 'Singing' हा शब्द इतका अनुभवसंपन्न नसतो. त्यामुळे ती अर्थाशिवायची माहिती उरते. परभाषेतला शब्द एकदम शिकला की त्याचा संदर्भ नीट लागत नाही, त्याची पार्श्वभूमी नीट कळत नाही. म्हणून आपल्या भाषेतून शिक्षण घेणे खूप महत्त्वाचे असते.

सविस्तर

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मातृभाषा आधारित शिक्षणाला स्पष्ट पाठबळ देणारे आहे. धोरणानुसार किमान पाचवीपर्यंत आणि शक्य असल्यास आठवीपर्यंत शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा, घरभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा असावे असे सुचवले आहे. त्यानंतर हेच धोरण पुढे बहुभाषिकतेलाही प्राधान्य देते. घरभाषेतून शिकण्याचा पाया पक्का केल्यानंतर हळूहळू त्याला इतर भाषा शिकवल्या जाव्यात. यामुळे मुले एका भाषेत प्राविण्य मिळवून दुसऱ्या भाषेतही कौशल्य संपादन करू शकतात. मातृभाषेतून विद्यार्थ्यांचे वाचन-लेखन कौशल्य विकसित झाल्यानंतर तिसरीपासून इतर भाषा शिकवाव्यात असे अपेक्षित आहे. त्यानंतर पुढील वर्गापासून त्यांना विविध भाषांची ओळख करून द्यावी. हे धोरण सर्वसमावेशक शिक्षणाची हमी देते, ज्यामुळे विविध भाषिक पार्श्वभूमीच्या मुलांना शिक्षणात समान संधी मिळते.

पहिल्या चार वर्षांत ज्ञानाबरोबर जीवनाचं भान देणारी मातृभाषाच अनिवार्य असायला हवी. अगोदर पाया मजबूत केला तरच विद्यार्थ्यांच्या उज्वल भविष्याची इमारत उभी केली जाऊ शकते. मातृभाषा एक सुरक्षितता देत देत शिक्षणाची पायरी सुकर करण्याचं प्रभावी माध्यम आहे. परंतु आजचे पालक इतर भाषेच्या आग्रहाखातर तेच हिरावून घेत आहेत. खरेतर मातृभाषा केवळ शिक्षणाचे माध्यम नसून ती आपल्या संस्कृतीची वाहक आहे. मातृभाषेमुळे आपल्या मेंदूचा विकास होऊन आपल्या संकल्पना स्पष्ट होतात. कॅनेडियन भाषातज्ज्ञ जिम कमिन्स यांनी 'समान अंतर्निहित प्राविण्य सिद्धांत' मांडला. त्यांच्या सिद्धांतानुसार 'मुलाने एका भाषेत विकसित केलेली भाषिक आणि संज्ञात्मक कौशल्ये दुसऱ्या भाषेत सहज हस्तांतरित करता येतात.' मातृभाषेतले व्याकरण व्यवस्थित समजल्यामुळे इतर भाषा शिकताना त्यातल्या संकल्पना लवकर स्पष्ट होतात, समजतात. युनेस्कोने १९५३ सालीच बालकांसाठी मातृभाषा हे सर्वोत्तम आणि मूळ शिक्षण असल्याचे स्पष्टपणे सांगितले आहे, त्यामुळे अनेक देशांनी प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतच देण्याचा दंडकही केला आहे.

मातृभाषेच्या ऐवजी मुलांना इतर भाषेतून शिक्षण द्यायला सुरुवात केली तर ते चाचपडत, अडखळत शिक्षण घेतात. त्यांच्या संकल्पना नीट स्पष्ट न झाल्यामुळे त्यांच्या मनामध्ये न्यूनगंड निर्माण होत असतो. भलेही तो उच्चशिक्षित झाला, त्याला चांगल्या पगाराची नोकरी लागली तरी त्याच्या मूळ संकल्पना परिपूर्ण झालेल्या नसतात.

त्यामुळे नोकरी, पगार या व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी तो ठामपणे वावरू शकत नाही. इतर क्षेत्रातील ज्ञान अर्धवटच असते. तेच मातृभाषेतून शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर त्याच्या संकल्पना परिपूर्ण झालेल्या असतात म्हणून तो सर्व क्षेत्रात बिनधास्त वावरतो, आपला प्रभाव टाकू शकतो. ही मातृभाषा आपल्या समाजाशी, मातीशी, संस्कृतीशी जोडून टाकते.

प्रसिद्ध भाषातज्ज्ञ नोआम चॉम्स्की म्हणतात, 'Every human being is born with an innate capacity for language'. म्हणजे प्रत्येक मूल भाषेचं बीज घेऊन जन्माला येते. भाषा ही आपल्या विचारांचा, कल्पनांचा आणि जाणिवांचा सांगाडा आहे. हा सांगाडा जन्मापासूनच तयार होत असतो. तो आपल्याला नैसर्गिकरित्या शिकण्यास मदत करतो. कधी कधी हे शिकत असताना तो अगोदर व्याकरण शिकत नाही, अगोदर बोलायला शिकतो. शिकताना संकल्पना स्पष्ट करत, मनात त्याचा बोध घेत घेत शिकतो. त्यानंतर त्याचे बोलणे व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध होते. म्हणून भाषेचा पाया पक्का करण्यासाठी त्याला मातृभाषेतून शिक्षणाची आवश्यकता असते.

भारतीय राज्यघटनेतील भाषा धोरण म्हणजे कलम ३४३ अन्वये हिंदी ही संघराज्याची राजभाषा तर इंग्रजी साहाय्यक भाषा आहे. कलम ३५१ हिंदीच्या विकासाबरोबरच इतर भाषेचा सन्मान करतो. अनुसूची ८ मध्ये २२ भाषांना घटनात्मक मान्यता देते. राज्यांना स्वतःची राजभाषा ठरवण्याचा अधिकार आहे. हे धोरण समन्वय घडवून आणणारे आहे. त्रिभाषा सूत्राची अंमलबजावणी करताना मातृभाषा, प्रादेशिक भाषा, हिंदी-इंग्रजी असे राबवले आहे. यातून परस्पर संबंध वाढवण्याचा, कोणत्याही भाषेबद्दल तिरस्कार निर्माण होणार नाही याचा विचार करण्यात आलेला आहे. भाषा धोरणांचा राष्ट्रीय एकात्मतेवर सकारात्मक परिणाम झालेला आहे. त्यातून भाषिक अस्मिता जपली गेली, प्रादेशिक असंतोष कमी केला आणि सर्व नागरिकांना समान संधी दिली. जर यात नकारात्मक परिणाम झाले तर मग भाषिक वाद निर्माण होतात, प्रादेशिक तणाव वाढतो आणि एकात्मतेचा धोका निर्माण होतो.

त्यासाठी आपल्याला समतोल भाषा धोरणांची गरज आहे. ही गरज राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी हवी आहे. त्यामुळे हे धोरण व्यवस्थित राबवायचं असेल तर कोणत्याही भाषेचा जबरदस्तीने प्रचार करून चालणार नाही. सर्व भाषांचाच सन्मान व्हायला हवा. यासाठी मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

भारतामध्ये भाषिक विविधतेतूनच एकात्मता निर्माण होते. भाषेतील समतोल व्यवस्थित राखला तर भाषा भेदाचे कारण न ठरता राष्ट्रीय एकात्मतेचे साधन ठरते. त्यामुळे भारताचे भाषा धोरण बहुभाषिकतेला प्रोत्साहन देते आणि विविध भाषांचा आदर करत राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचा प्रयत्न करते. यात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसत आहे. यातून कोणत्याही भाषेवर अन्याय होणार नाही याची काळजी मात्र सर्वांनी घेणे गरजेचे आहे हे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

1. संपादक राजन गवस - मुराळी - मातृभाषा - दिवाळी विशेषांक ऑक्टोबर-नोव्हेंबर २०२५
2. संपादक - डिगोळे गंगाधर - नवे शैक्षणिक पर्व, दै. अदिती एक्सप्रेस, दिवाळी विशेषांक २०२५
3. <https://testbook.com>
4. <https://prasihmarathi.blogspot.com>

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.